

den 36.000 top kumaş üretiliyor ve bunların büyük kısmı Bitlis, Van, Erzurum, Diyarbakır, Elaziz, Erzincan, Antep gibi civar şehirlere satılıyor. Buna karşılık ipliğin boyanabilmesi için gerekli olan boya Avrupa'dan ithal ediliyor, sabun ve diğer gerekli bazı maddeler ise Halep ve Antep'ten getiriliyordu.

Ticarî hayatın gelişmesine paralel olarak Arapkir'in nüfusu da hayli artmıştır. Vital Cuinet, Arapkir kazasının altmış sekiz köyü bulunduğunu, toplam nüfusunun ise 58.540 müslüman, 10.967 hıristiyan olmak üzere 69.507 olduğunu yazar. Ayrıca şehirde yirmi cami, bir tekke, altı medrese, on altısı müslümanlara ait otuz iki sıbyan mektebi, bir türbe, beş kilise, bir manastır, dört han, çeşme ve hamamların yer aldığını kaydeder. 1301 (1884) tarihli salnâmeye göre kasabada 15.157 nüfus varken 1312 (1894) tarihinde 23.872 müslüman ve 7472 hıristiyan olmak üzere toplam 31.344 nüfus bulunuyordu. Aynı tarihli salnâmede Arapkir'de yirmi dokuz mahalle, seksen sekiz köy, 415 dükkân ve han, otuz beş cami ve mescid, otuz sekiz mektep, dört medrese, bir tekke, on bir kilise, dört hamam, 8911 bahçe ve arsa, otuz altı değirmen ve fabrika bulunduğu kaydedilmektedir.

I. Dünya Savaşı sırasında Arapkir büyük bir iktisadî sarsıntıya uğramış, sanayileşme durmuş, ziraî sahalar, bağ ve bahçeler harap olmuştur. Cumhuriyet döneminde de küçük bir kasaba halinde varlığını sürdürmüştür. 1935'te nüfusu 6810 olarak tesbit edilmiş, ancak Malatya, Elazığ ile yol bağlantıları, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Sivas-Erzurum, Sivas-Malatya demiryollarının yakınından geçmesi gibi sebeplerle kısmî bir gelişme içerisine girmiştir. Fakat Arapkir'den önemli sayıda bir nüfus, iş için il merkezleriyle büyük şehirlere göç etmiştir. Bundan dolayı nüfusu zaman zaman düşüş göstermiştir. 1927 sayımında 6782 olarak tesbit edilen kasaba nüfusu 1935'te 6810'a çıkmış, 1980'de ise 8630 olan nüfus 1985 sayımında 8531'e düşmüştür. İlçenin nüfusu ise 1980'de 22.634 iken 1985'te 21.194'e inmiştir.

Arapkir tarihî eser bakımından oldukça zengindir. Ancak bugün bunlardan pek azı ayakta. Kalesinden başka çoğu Eski Arapkir'de yer alan bu eserlerden XIV. yüzyılda yapıldığı sanılan Ulu-cami, aynı dönemde yapıldığı tahmin edilen hankah, yine Akkoyunlular dönemine tarihlenen ve Eski Arapkir'de Os-

man Paşa mahallesinde bulunan Yeni-cami ve 1694'te Câfer Paşa tarafından tamir ettirilen Câfer Paşa Camii (1817'de tekrar tamir görmüştür), İsaoğlu mahallesinde bulunan Mirlivâ Ahmed Paşa Camii, 1816'da İstanbul gümrüğü emini ve saray kapucubaşlarından Gümrükçü Osman Paşa tarafından yaptırılan cami (BA, KK-Ruus, nr. 138, s. 339), Arapkir Çarşısı'ndaki Rakka Valisi Vezir Yusuf Paşa'nın yaptırdığı Yusuf Paşa Camii veya Emîr Yusuf Camii (BA, KK-Ruus, nr. 24, s. 105), Şeyh Hasan Bey Camii, Mescidi, Medresesi ve Türbesi, Dergâh-ı Âlî kapucular kethüdâsı Mirâhur Mehmed Ağa Camii, Ispanakçı Mustafa Paşa Kütüphanesi olarak tanınan Molla Eyüp Camii, Osman Paşa mahallesindeki Osman Paşa Hamamı, İsa oğlu mahallesinde 1806'da inşa ettirilmiş Çarşı Hamamı sayılabilir. Ayrıca Yeni Arapkir'de Çobanlı mahallesinde yer alan ve 1893'te yaptırılan Çobanlı Camii ve hemen yanındaki türbe, kubbesi yıkılmış olmakla birlikte halen ayakta kalan tarihî eserlerdendir.

Arapkir ilçesinin merkez bucağından başka Taşdelen (eskiden Mutmur) adlı bir bucağı daha vardır. Yüzölçümü 956 km² olan ilçenin 1985 sayımına göre nüfusu 21.194, nüfus yoğunluğu ise 22 idi.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 64, s. 671-713; nr. 998, s. 92-101; BA, KK-Ruus, nr. 24, s. 105, 277; nr. 27, s. 58; nr. 28, s. 3; nr. 32, s. 42; nr. 34, s. 456; nr. 138, s. 339; nr. 141, s. 29; İbn Bîbî, *Tevarîh-i Âl-i Selcûk* (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden 1902, IV, 210; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 624; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 215-216; Ch. Texier, *Asie Mineure*, Paris 1862, s. 589; Cuinet, II, 358-361; *Ma'mûretülâziz Vilâyeti Salnâmesi* (1301), s. 111, 123, 127-128; a.e. (1312), s. 120-121; a.e. (1325), s. 182-187; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete (1550-1650)*, İstanbul 1978, s. 130, 139; Besim Darkot, "Arapkir", *İA*, I, 553-554; M. Streck - [F. Taeschner], "Arabkir", *EI²* (İng.), I, 603.

YUSUF HALAÇOĞLU

ARAPKİRLİ HÜSEYİN AVNİ

(1864-1954)

Son devir din âlimi,
huzur dersleri mukarriri,
dersiâm.

Arapkir'in Hezenek mahallesinde doğdu (Ocak 1864). Babası, Arapkir ulemâsından Molla Hasan olarak tanınan Kara Mehmed oğlu Hasan Fahmi Efendi'dir. İlk tahsiline çok küçük yaşta babasından Kur'an-ı Kerim, ilm-i hal, ahlâk

ve Arapça okuyarak başlayan Hüseyin Avni, Arapkir merkezindeki ibtidâî ve rüşdiyeyi bitirdi. Daha sonra Arapkir Ispanakçızade Medresesi'ne devam ederek müderris Mustafa Fevzi Efendi'den icâzet aldı (Temmuz 1886). Aynı yıl İstanbul'a gitti ve Beyazıt dersiâmlarından Bayburtlu Hüseyin Hüsnü Efendi ile Şeyhülislâm Bodrumlu Ömer Lütfi Efendi'nin derslerine devam ederek her ikisinden de icâzet aldı (4 Mart 1887).

Arapkirli Hüseyin Avni'nin sicil dosyasından belirlenen ilk resmî görevi, Üsküdar Toptaşı Askerî Rüşdiyesi'ndeki kavâid-i Osmâniyye ve imlâ muallimliğidir (4 Şubat 1887). Bu arada, Şeyhülislâm Üryanîzâde Ahmed Esad Efendi zamanında açılan ruûs imtihanında başarı göstermesi üzerine kendisine dersiâm unvanı verildi ve Beyazıt Camii'nde ders okutmaya başladı (1 Mayıs 1888). Tatil günleri de dahil olmak üzere aralıksız on üç yıl sürdürdüğü bu ders halkasına katılanlar arasından seksen beş talebe icâzet verdi ve bu başarısından dolayı padişah tarafından altın liyakat maddalyası ile taltif edildi (8 Ekim 1901). Beyazıt Camii'ndeki umuma açık derslerini yürüttüğü sırada Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi'nde de Arapça muallimliği yaptı.

Hüseyin Avni ilk tedris faaliyetini icâzet vererek bitirdikten sonra ders verme işini yeni dersiâmlara bırakıp telifle meşgul olmak istemişse de talebelerinin ısrarı üzerine bu kararından vazgeçmiş ve Lâleli Camii'nde yeniden ders okutmaya başlamıştır. Bu ikinci dönem derslerine devam eden büyük bir talebe grubuna daha icâzet verdi; bu ilmî faaliyeti sebebiyle de nişân-ı Osmânî ile ödüllendirildi (1906). Ruûs imtihanına hazırlanan birçok müderris adayının kendisine başvurması üzerine Beyazıt Camii'nde 1902 yılında başlattığı özel dersleri de üç yıl kadar sürdürdü.

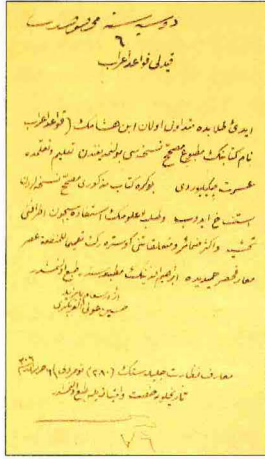
Hüseyin Avni Efendi Ders Vekâleti ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe âzalığı, Fâtih Sahn Medresesi edebiyât-ı Arabiyye müderrisliği, Şûrâ-yı İlmîyye Encümeni âzalığı, İstilahât-ı İlmîyye Encümeni âzalığı, Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'ne bağlı Medresetü'l-Mütehasssîn'in umum müdürlüğü ve aynı medrese ile Dârülfünûn-ı Osmânî Ulûm-ı Âliyye Şubesi'nin ilm-i kelâm müderrisliği gibi önemli ilmî ve idarî görevlerde bulundu. 17 Ağustos 1918'de Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye âzalığına, bir süre sonra reis vekillikine (26 Eylül 1919) ve iki ay sonra da bu müessesenin reisliğine tayin edilen Arapkir-

li Hüseyin Avni, bu teşkilâtın 14 Kasım 1922'de lağvedilmesi üzerine Süleymaniye Medresesi'ne ilm-i kelâm müderrisi oldu. Tevhid-i Tedrisât Kanunu ile medreseler lağvedilince Dârülfünun İlahiyat Fakültesi hadis tarihi müderrisliğine getirildi (11 Ekim 1926) ve bu fakültenin kapatılmasına kadar (1 Ağustos 1933) burada görev yaptı.

1 Haziran 1934'te emekli olan Hüseyin Avni hayatının bundan sonraki dönemini Erenköy Sahrâ-yı Cedîd'de bulunan köşkünde kitapları arasında geçirdi. İlerleyen yaşı dolayısıyla Beyazıt ve çevresindeki ilim muhitine gidip gelmekte güçlük çekince Lâleli'ye taşındı. 11 Mayıs 1954'te vefat etti ve Edirnekapı Şehitliği'ne defnedildi.

Hüseyin Avni, Hocası Beyazıt dersiâmlarından Develili Ali Rızâ Efendi'nin kızı Mevhibe Hanım'la evlenmiş, bu evlilikten Mehmet Sadettin, Hasan Fehmi, Ahmet Rifkî ve Hüseyin Zeki adlarında dört çocuğu olmuştur. İlk eşinin vefatı üzerine hocasının diğer kızı Hatice Fahrünnisâ Hanım'la evlenmiş ve bu evlilikten Ömer Aydın adlı bir oğlu daha dünyaya gelmiştir. İlgili kanundan sonra Karamahmetoğlu soyadını alan Hüseyin Avni'nin 833 kitaptan oluşan ve üzerlerindeki not ve işaretlerden kendisinin dikkatle mütalaa ettiği anlaşılın özel kütüphanesi vârisleri tarafından İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü (MÜ İlahiyat Fakültesi) Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır. Sahrâ-yı Cedîd'de vârislerince bağışlanan bir arsa üzerinde Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yaptırılan Arapkirli Hüseyin Avni Camii 25 Mart 1990 tarihinde ibadete açılmıştır.

Yakın talebelerinden M. Hazmi Tura'nın ifadesiyle, "metin bir hâfıza ve sü-ratli bir intikale sahip, tam bir zühd ve takvâ âbidesi olan" Arapkirli, Arap ve Fars edebiyatlarına vâkif, bu dilleri en zor ibareleri dahi rahatlıkla çözebilecek derecede iyi bilen bir âlimdi (*Göldağı*, s. 18). Her yılın ramazan ayında padişah ve erkânının huzurunda yapılan huzur derslerine başlangıçta muhatap*, sonraları ise mukarrir* sıfatıyla iştirak eden seçkin kişilerden biriydi. Kaynaklar, onun bu derslerdeki takrirlerinin padişah ve diğer katılanlar tarafından takdirle takip edildiğini belirtmektedir. Arapkirli Hüseyin Avni, Dârülfünun İlahiyat Fakültesi tedris heyeti tarafından hazırlandığı bildirilerek dönemin bazı basın organlarında yayımlanan (20 Haziran 1928), geniş yankı ve tepkiler uyandıran, hazırlayıcıları ve imza sahipleri konusu he-

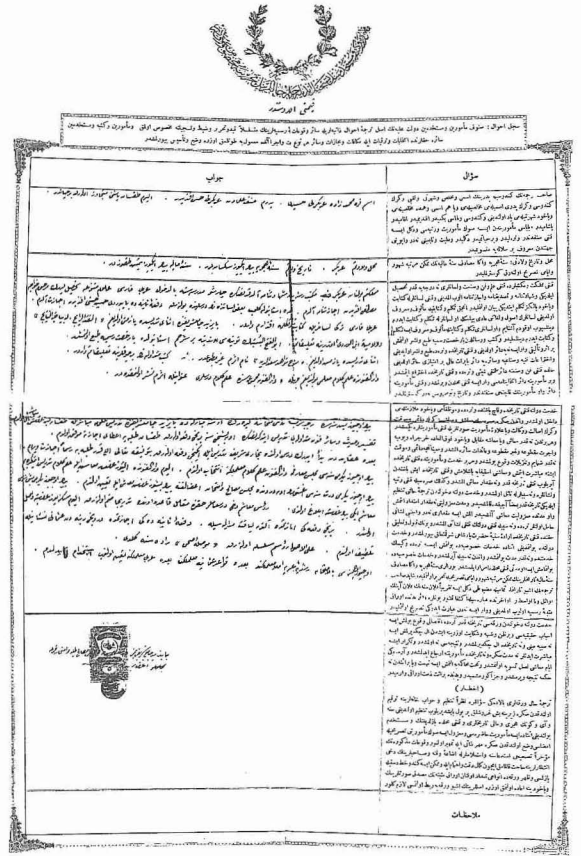
Arapkirli Hüseyin Avni, *Kayıdılı Kavâid-i İrâb* adlı eserinin iç kapağı ve kendisinin memuriyete giriş sırasında doldurduğu hal tercümesi evrakı (Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil Arşivi)

nüz tam anlamıyla açıklığa kavuşmamış olan "Dinî İslahat Beyannâmesi"nde imzasının bulunduğu gerekçesiyle eleştirilmektedir. Ancak onun fikrî ve ilmî şahsiyetini değerlendirirken içinde yettiği ve yaşadığı dönem gözden uzak tutulmamalıdır. O, Saltanat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerini idrak etmiş, her dönemin Türk toplumunda bıraktığı izleri, sebep olduğu kültür değişmelerini bizzat yaşamıştır. Kendisinin yeni hadise ve cereyanlar karşısında bağlı bulunduğu değerleri muhafaza ettiği ancak bazı zaruri değişmeler karşısında tarafsız kalamadığı söylenebilir.

Eserleri. 1. *en-Nakdû'r-râyic li-dîbâceti'n-Netâ'ic*. Birgivi'nin nahivle ilgili meşhur eseri *İzhârü'l-esrâr*'ın önemli şerhlerinden biri olan Şeyh Mustafa Adalı'ya ait *Netâ'icü'l-efkâr*'ın giriş bölümüne yapılmış bir şerh'tir (İstanbul 1307). 2. *Şerhu'l-Kaşidetü'n-nüniyyeti'l-Büstiyye*. Ebül-Feth el-Büstî'ye ait ahlâki

mahiyetteki *el-Kaşidetü'n-nüniyye*'nin şerhidir (İstanbul 1312). 3. *Ta'likât alel-Kaşidetü'l-lâmiyye*. İbnü'l-Verdî'nin *et-Tuhtetü'l-verdiyye fî müşkilâti'l-irâb* adlı nahivle ilgili 163 beyitlik kasidesinin zor anlaşılın bazı yönlerini kısa notlarla açıklayan bir eserdir (İstanbul 1306). 4. *İlm-i Kelâm Dersleri*. Müellifin Dârülfünun-ı Osmânî'nin ulûm-ı âliye-i dîniyye şubesinde okuttuğu kelâm derslerine ait notlarıdır. *Dârülfünun Dersleri* adlı külliyat içinde yayımlanmıştır (İstanbul 1331). 5. *Kayıdılı Kavâid-i İrâb*. İbn Hişâm'ın nahivle ilgili *el-İrâb an kavâidi'l-irâb* adlı muhtasar eserinin değişik yazma nüshalarından elde edilmiş sağlam bir metnin, talebinin anlaşılmasını kolaylaştıracak notlarla neşredilmesi şeklidir (İstanbul 1306). Arapkirli'nin bu çalışması, dönemin edisyon kritiğine bir örnek olarak kabul edilebilir.

Ayrıca şeyhülislâmlık makamının resmi yayın organı olan *Ceride-i İlmîyye* de

seri halinde yayımlanmış kelâmla ilgili makaleleri de bulunmaktadır.

Müellif, Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi'nde bulunan özlük dosyasındaki tercüme-i hâl evrakında, ders takrirleri sırasında yazdığı yayımlanmamış *Şerh-i Şevâhid-i Sa'deddîn* adlı bir eseri daha bulunduğunu belirtir. Ayrıca Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde hadis ilmi tarihi dersini okuturken kaleme aldığı yayımlanmamış notlarının da bulunduğu talebesi M. Hazmi Tura tarafından kaydedilmektedir (*Göldağı*, s. 20).

BİBLİYOGRAFYA :

Dersiâm Hüseyin Avni Karamehmetoğlu'nun Özlük Dosyası, Diyanet İşleri Başkanlığı Sicil Arşivi, Dosya no: 150; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 109, 145, 162-163, 174; *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye (1333-1334)*, İstanbul 1334, s. 139; Mehmet Ali Ayni, *Dârülfünun Târîhi*, İstanbul 1927, s. 74; *Vakit* (20 Haziran 1928); *Büyük Doğu*, III/61, İstanbul 1947, s. 13-14; [Yusuf Ziya Yörükân], "Dinî İnkılâp ve İslahat Hakkında", *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, II, nr. 73, s. 9-10; Mehmet Hazmi Tura, "Arapgir'in Tarihimize Verdiği Büyüklükler: İstanbul Dersiâm Müderrislerinden Merhum Hüseyin Avni Karamehmetoğlu", *Göldağı* (Arapgir Kültür Derneği yayını, haz. Fethi Neş'et Gemuhluoğlu — Vahit Gedikoğlu), İstanbul 1955, I, 16-20; Ebû'l-Ulâ Mardin, *Huzûr Dersleri*, İstanbul 1966, II-III, 127-132; Sadık Albayrak, *Son Devrin İslâm Akademisi Dâr-ül Hikmet-il İslâmiyye*, İstanbul 1973, s. 164-165; a.mlf., *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 1980, II, 113; Veli Ertan — Hasan Küçük, *Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi, Din Müesseseleri ve Din Âlimleri*, İstanbul 1976, s. 76-78; *Türkiye Maarif Tarihi*, V, 1963-1964; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 129; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul 1987, II, 499.

METİN YURDAGÜR

ARAPZÂDE ALİ DEDE

(bk. ALİ DEDE, Arapzâde).

ARAPZÂDE ATÂULLAH EFENDİ

(ö. 1199/1785)

Osmanlı şeyhülislâmı.

1132 (1720) yılında doğdu. III. Ahmed devrinde uzun süre padişah imamlığı, şehzadeler hocalığı ve Rumeli kazaskerliği görevlerinde bulunan Arapzâde Abdurrahman Efendi'nin oğludur. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra on sekiz yaşında müderris oldu. On yedi yıl Ahî Çelebi, Üsküdar, Güzelhisar, Aydın, Gelibolu ve Tirnova nâibliklerinde bu-

lundu. 1170'te (1756-57) Halep kadılığına tayin edildi; kısa bir mâzuliyetten sonra Edirne kadılığı pâyesini aldı. Daha sonra 1769-1779 yılları arasında Mekte ve İstanbul kadılıklarında bulundu. 1781'de Anadolu kazaskeri oldu. Ardından, önce Rumeli kazaskerliği pâyesini aldı, sonra da fiilen Rumeli kazaskerliğine getirildi. Atâullah Efendi, 14 Şâban 1199'da (22 Haziran 1785) İvaz Paşazâde İbrâhim Beyefendi'nin yerine şeyhülislâm tayin edildi. Şeyhülislâmlık makamında ancak iki ay kadar kalabildi. Kısa bir süre sonra yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 16 Şevval 1199'da (22 Ağustos 1785) vefat etti. Sedefçiler'de (Çarşıkapı) Sinan Paşa Medresesi haziresine babasının yanına defnedildi. Bu aileden birçok kişinin mezar taşı bulunduğu halde Atâullah Efendi'nin mezar taşı kaybolmuştur. Kaynakların mütevazî, halim selim ve insafî biri olarak bahsettikleri Atâullah Efendi'nin herhangi bir eseri bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Devhatü'l-meşâiyih, s. 109; Cevdet, *Tarih*, III, 149-150; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 553; *Sicill-i Osmânî*, III, 477; Turan Aktürk, *Arabzâde Ailesi ve Bu Ailenin Diğer Aileler ile Vücuda Getirdiği Şhrf Münasebetler* (lisans tezi, 1943), İÜ Ed.Fak., s. 15-18.

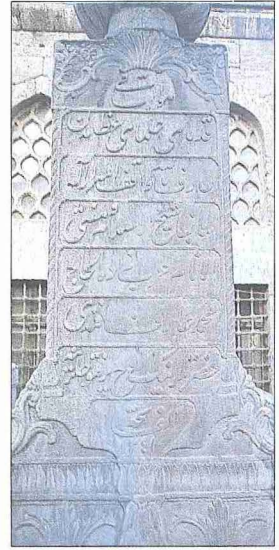
MEHMET İPŞİRLİ

ARAPZÂDE MEHMED ÂRİF EFENDİ

(1740–1826)

Osmanlı şeyhülislâmı.

1152 (1740) yılında doğdu. Şeyhülislâm Atâullah Efendi'nin oğludur. Medrese tahsilini tamamladıktan sonra kısa zamanda mahreç* ve bilâd-ı erbaa (bk. KADI) derecelerini geçerek 1785'te Yenîşehir-i Fener, bir süre sonra Mekke kadısı, 1789'da da İstanbul kadısı oldu. 1795'te Anadolu, 1800'de Rumeli kazaskerliğine tayin edildi. Kısa bir süre mâzuliyetten sonra ikinci defa bu göreve getirildi. III. Selim'in tahttan indirilerek yerine IV. Mustafa'nın padişah olmasından sonra şeyhülislâmlık makamında da değişiklik yapıldı ve Şerifzâde Mehmed Atâullah Efendi'nin yerine Ârif Efendi şeyhülislâm oldu (21 Temmuz 1808). Yirmi beş gün gibi çok kısa süren şeyhülislâmlık dönemi oldukça buhranlı geçti. Bu sırada İstanbul'a gelen Alemdar Mustafa Paşa III. Selim'i tekrar tahta çıkarmaya teşebbüs ederek Çelebi Mustafa Paşa'dan zorla sadâret mührünü aldı.

Arapzâde
Mehmed
Ârif
Efendi'nin
Çarşıkapı'da
Sinan
Paşa
Medresesi
haziresindeki
mezar
taşı -
Beyazıt /
İstanbul

Diğer taraftan IV. Mustafa'yı tahttan indirmek için saraya baskı yapmaya başlayan Alemdar, Ârif Efendi'ye de padişaha bu hususu bildirme görevini verdi. Ancak şeyhülislâm böyle bir görevi üstlenmekte tereddüt gösterince Alemdar'ın hakaretine uğradı. Durumu bildirmek üzere padişahın huzuruna çıktığı zaman da iki yüzlülük ve Alemdar taraftarlığı ile suçlandı. Her iki taraftan görmüş olduğu hakaret üzerine büyük bir şaşkınlığa düşen Ârif Efendi, sonunda kendisini toparlayarak padişahın tepkisini Alemdar'a bildirdi. Bunun üzerine Alemdar saraya yaptığı baskında III. Selim'in cesedi ile karşılaşmış, gelişen olaylar sonunda IV. Mustafa'yı tahttan indirerek yerine II. Mahmud'u çıkarmıştı (28 Temmuz 1808). Saltanat değişikliğinden sonra 15 Ağustos 1808'de Ârif Efendi de azledilmiştir. Bundan sonraki hayatını talebe yetiştirerek, ilim ve hatla uğraşarak geçirmiştir. Özellikle ta'lik yazıda maharet sahibi olmuş, istinsah ettiği on kadar mushafı Ravza-i Mutahhara'ya göndermiştir. 14 Mayıs 1826'da İstanbul'da ölen Ârif Efendi Çarşıkapı'da babası ve diğer bazı yakınlarının bulunduğu Sinan Paşa Medresesi haziresine defnedilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Devhatü'l-meşâiyih, s. 120-122; Cevdet, *Tarih*, VIII, 30; XII, 141-142; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 573-575; Pakalın, I, 79; İTA, I, 498-500.

MEHMET İPŞİRLİ

ARARAT

(bk. AĞRI DAĞI).